

Spoleczne teorie starzenia się

Wprowadzenie

Jedna z klasycznych definicji gerontologii społecznej mówi, iż jest to zorganizowany obszar wiedzy zajmujący się behawioralnymi aspektami starzenia się jednostki, starzeniem jako procesem społecznym i wzajemnymi relacjami między tymi dwoma obszarami (Tibbitts 1960). Gerontologia społeczna w budowaniu swoich teorii czerpie z wielu dyscyplin i faktycznie rozwinęła własny obszar badań interdyscyplinarnych oraz charakterystyczną dla siebie perspektywę teoretyczną. Istnieje wiele prób formalnego zestawienia teorii. Traktując starzenie się jako zjawisko indywidualne i społeczne, akcentuje się najczęściej psychologiczną i socjologiczną afiliację teorii. Większość teorii idzie nie tylko w kierunku artykulacji swoich treści, ale również zastosowania ich do szerszej rozumianego społecznego procesu starzenia się, związanego z nim statusu społecznego ludzi starszych i sposobu, w jaki instytucje społeczne są kształtowane czy też adaptowane w zależności od zmian w strukturze wieku społeczeństwa. A zatem uwzględnia interwencję.

Postawmy jednak zasadnicze pytanie: co to jest teoria? W. Marciszewski (2004) uważa, że jest nią zbiór zdań opisujących pewien fragment rzeczywistości. V. Bengtson (1996) natomiast twierdzi, że teorię można określić jako konstrukcję precyzyjnego wyjaśnienia w odniesieniu do danych empirycznych. Przypomina on, że w historii nauki, od epistemologii Arystotelesa po zastosowanie w naukach sztucznej inteligencji, teoria naukowa dowodzi swojej użyteczności na cztery ważne sposoby. Po pierwsze, integruje wiedzę, czyli spaja wiele oderwanych od siebie danych i tworzy krótk-

kie twierdzenia łączące koncepcje teoretyczne z danymi empirycznymi. Po drugie, wyjaśnia w jaki sposób zjawiska są ze sobą powiązane i dlaczego znajdują się w takiej a nie innej relacji. Po trzecie, stara się przewidzieć coś, co nie jest jeszcze znane lub obserwowalne. Po czwarte, przedstawia propozycję interwencji w istniejący porządek rzeczy, by rozwiązać problemy, którym stawiamy czoło.

J. Hendricks (1996) w oparciu o rozległą literaturę przedstawia alternatywną perspektywę teorii, powstałą jako część postmodernistycznej krytyki istniejącego w nauce stanu rzeczy. W odróżnieniu od podejścia pozytywistycznego, interpretacyjny i krytyczny model tworzenia teorii skupia się na procesie i zrozumieniu. Mniej chodzi tu o przewidywanie i kontrolę. Zmierzający ku interpretacji badacz zbiera dane i czyni obserwacje w celu określenia tematów czy też problemów, które wynikają z badań. Zdobyta w ten sposób wiedza zmierza raczej ku zrozumieniu zjawiska. W gerontologii ci krytyczni analitycy stawiają pytanie o zasadnicze założenia nauki, ujawniają uciążliwości wynikające z dominujących wizji i skłaniają się ku mniej wpływowym punktom widzenia, rzadziej artykułowanym doświadczeniom. Nawiązują oni do nowych koncepcji, takich jak teoria chaosu, która zmniejszyła zainteresowanie centralnymi tendencjami i wzorcami linearnymi.

W polskiej literaturze gerontologicznej poświęcono niewiele miejsca prezentacji i analizie społecznych teorii starzenia się. J. Piotrowski (1973) w swoim klasycznym już dziele wymienia implicite teorię wyłączenia i aktywności. W pamiętniku zjazdu założycielskiego PTG M. Susułowska (1975) zaprezentowała psychologiczne ujęcie teorii wyłączenia w konfrontacji z teorią osobowości w wieku starszym. W swojej późniejszej pracy „Psychologia starzenia się i starości” (1989) poświęciła cały rozdział teoriom starzenia się. Jest to jednak bardziej omówienie obszarów badań psychologicznych i socjologicznych ze wskazaniem niektórych rezultatów niż prezentacja konkretnych teorii starzenia się. J. Rembowski (1984) przedstawia i analizuje przede wszystkim teorie aktywności i wyłączenia. A. Zych (1995, 2005), oprócz rozważań dotyczących dwóch klasycznych teorii (aktywności i wycofania), przedstawia jeszcze teoretyczny dorobek gerontologii niemieckiej. Obszerny przegląd teorii starzenia się dała B. Tryfan (1993). Omawia ona wszystkie ważniejsze socjologiczne teorie starzenia się, ilustrując je różnymi przykładami z literatury. Najobszerniejszy i bez wątpienia najlepiej opracowany przegląd ważniejszych społecznych teorii starzenia się prezentuje B. Synak (1999). Omawia on prawie wszyst-

kie prezentowane dalej w tekście teorie socjologiczne, analizując je jednak w nieco innej konstelacji.

Szkielet niniejszego artykułu stanowią prace J. A. Kuypersa i V. L. Bengtsona (1973) P. M. Passuth, V. L. Bengtsona (1988), L. Tornstama (1989), V. L. Bengtsona, T. M. Parrott, E. O. Burgess (1996), J. J. Schrootsa (1996a, 1996b). Wymienione publikacje uzupełnione zostały poglądami innych autorów oraz moimi spostrzeżeniami. Sporą część bibliografii stanowią pozycje, które podaję z drugiej ręki, a zaczerpnąłem je z głównych dzieł stanowiących podstawę niniejszej pracy. Zachowując ją, nie chcę przypisywać sobie fałszywej erudycji, ale dać szansę czytelnikowi dotarcia do podstawowych źródeł prezentowanego przeglądu teorii starzenia się. Pomiąłem też parę obecnych w literaturze teorii, które są moim zdaniem zbyt „nafaszerowane” biologią i fizyką, mając przy tym wybitnie elitarny zasięg. Ograniczyłem również do niezbędnego minimum krytykę prezentowanych teorii, wychodząc z założenia, że moim zadaniem jest zaprezentowanie różnych koncepcji, a nie ich obalanie.

Artykuł prezentuje socjologiczne i psychologiczne teorie starzenia się. Istnieją jednak teorie, które obecne są zarówno w części socjologicznej, jak i psychologicznej. Chodzi tu przede wszystkim o tzw. wielkie teorie, czyli aktywności i wyłączenia. Nie jest to wynikiem przeoczenia autora, ale chęcią zaprezentowania oddzielnie aspektów psychologicznych i socjologicznych zgodnie z twierdzeniem M. Susułowskiej (1989), iż w badaniach nad starzeniem się psychologowie zajmują się zdolnościami adaptacyjnymi jednostki, a socjologowie wyjaśniają zmiany ról społecznych i aktywności.

Teorie starzenia się z perspektywy socjologicznej

Wczesne teorie gerontologii społecznej skupiały się na trudnościach jednostki w przystosowaniu do starości, później zaś skoncentrowano się raczej na zagadnieniach związanych ze społecznymi aspektami starzenia się i starości.

W obszarze socjologii starzenia się nie ma teorii wyjaśniającej wszystkie zjawiska społeczne. W każdej skupiono się na pojedynczych aspektach zachowania społecznego, lekceważąc inne cechy rzeczywistości. Dzieje się tak, ponieważ w jednych teoriach, dążąc do wyjaśnienia procesu starzenia się, podkreśla się makrostruktury, w innych zaś – choć rzadziej – kładzie

się nacisk na bezpośrednie relacje społeczne albo mikrospołeczną płaszczyzną analizy (Synak 1999).

Teorie socjologiczne starzenia się wyłoniły się *implicite* bądź *explicitie* z pięciu głównych perspektyw socjologicznych: strukturalizmu funkcjonalnego, wymiany, symbolicznego interakcjonizmu, marksizmu i fenomenologii społecznej. V. Bengston i P. Passuth (1988) proponują następujący schemat porządkujący główne perspektywy teoretyczne w gerontologii społecznej, odnosząc je do tradycji teoretycznej w socjologii.

Główne teorie socjologiczne	Główne teorie starzenia się
strukturalny funkcjonalizm	teoria wycofania
	teoria modernizacji
	teoria stratyfikacji wiekowej
	teoria biegu życia
teoria wymiany	teoria wymiany
symboliczny interakcjonizm	teoria aktywności
	teoria załamania społecznego/kompetencji
	teoria subkultury
marksizm	teoria ekonomii politycznej wieku
fenomenologia społeczna	fenomenologia społeczna

Strukturalny funkcjonalizm

Wpływy strukturalizmu funkcjonalnego na teorie starzenia się zauważa się w koncepcjach wycofania, modernizacji, a w mniejszym stopniu stratyfikacji wiekowej. Każda z nich trochę inaczej ujmuje sposób, w jaki normy społeczne wpływają na strukturę ról dostępnych dla różnych grup wieku.

Teoria wycofania

Teoria wycofania (Cummings, Henry 1961) najpełniej chyba odzwierciedla strukturalny funkcjonalizm, jeśli chodzi o warunki życia ludzi starszych, to znaczy ich społeczne i psychologiczne reakcje na starzenie się. Termin wycofanie odnosi się do uniwersalnego, wzajemnego i nieuniknionego procesu wyłączenia się ludzi starszych z konfiguracji ról charakterystycznych dla wieku średniego. Teoria bada proces starzenia się w zakresie

potrzeb i wymagań społeczeństwa; jednostki są postrzegane jako pasywni przedstawiciele systemu społecznego. W efekcie osoby starsze, jako poddani pełnej socjalizacji członkowie społeczeństwa, uznają swoją gotowość do wycofania się w jego imieniu.

Teoria wycofania utrzymuje, że proces ten jest funkcjonalny zarówno dla społeczeństwa, jak i jednostki. Umożliwia to społeczeństwu stworzenie przestrzeni dla bardziej wydajnych młodych ludzi, osobom starszym zaś daje się czas na ewentualne przygotowanie się do całkowitego wycofania z życia społecznego – śmierci.

Teoria wycofania była krytykowana na gruncie empirycznym, teoretycznym i logicznym (Hochschild 1975; Maddox 1964; Palmore 1968).

Teorii wycofania, mimo swoich ograniczeń, wywarła głęboki wpływ na obszar gerontologii społecznej. Była to pierwsza formalna teoria, która usiłowała wyjaśnić proces starzenia się. Stała się impulsem do tworzenia opozycyjnych teorii dotyczących starości.

Teoria modernizacji

Teoria modernizacji (Cowgill 1974; Cowgill, Holmes 1972) próbuje wyjaśnić zmiany w statusie wieku zarówno z perspektywy historycznej, jak i społecznej. Skupia się ona na makrostrukturalnych warunkach ludzi starych w rozmaitych obszarach społeczno-kulturowych. Jest to spojrzenie funkcjonalistyczne, w którym sugeruje się, że status ludzi starych wywodzi się z ich stosunku do rozwiniętych systemów ról społecznych. Role te zmieniają się w społeczeństwach zależnie od stopnia industrializacji (albo „modernizacji”).

Teoria modernizacji wskazuje, że status ludzi starszych jest odwrotnie proporcjonalny do poziomu industrializacji danego społeczeństwa. Podczas gdy w społeczeństwach przedindustrialnych osoby starsze cieszyły się wysokim poważaniem ze względu na kontrolę zasobów i tradycyjną wiedzę, w społeczeństwach przemysłowych ich status się obniżył. W teorii tej wymienione są cztery elementy modernizacji – technologię zdrowotną, technologię ekonomiczną, urbanizację i masową edukację – których rezultatem jest niższy status ludzi starszych.

Współczesne analizy historyczne kwestionują wiarę w idealną egzystencję preindustrialnych ludzi starszych, jak też postrzeganie prostej, linearnej relacji pomiędzy stopniem industrializacji a statusem ludzi starszych. Historie starości podkreślają różnorodność w doświadczeniach ludzi starszych, zależnie od płci, rasy, klasy społecznej, regionu i okresu historycznego (Minois 1995, Bois 1996).

Stratyfikacja wieku

Model stratyfikacji wieku (Riley 1971, 1987; Riley, Johnson, Foner 1972) stał się jedną z ważnych perspektyw teoretycznych przy powstawaniu socjologii starzenia się. Jego intelektualnymi korzeniami jest w przede wszystkim strukturalny funkcjonalizm. Model ten bada ruchy następujących po sobie kohort wieku w czasie, co określa się mianem „napływu kohortowego”. Kohorta jako grupa ludzi urodzona w tym samym czasie historycznym jest unikatowa, ponieważ ma swoją własną charakterystykę i doświadczenia wydarzeń historycznych, które w procesie starzenia się oddziałują na postawy i zachowania ich członków.

Teoria stratyfikacji wieku dostarczyła głównym nurtom socjologicznym narzędzi do badań nad starością, a szczególnie w obszarze stratyfikacji społecznej i demografii. Poza tym podkreśla, że istnieje znaczne zróżnicowanie wśród osób starszych zależne od charakterystyki ich kohort urodzenia.

Jest jednak wiele ograniczeń w modelu stratyfikacji wieku. Powstała pokusa określania ludzi za pomocą kategorii wieku chronologicznego i ignorowania subiektywnego wymiaru wieku. Teoria stratyfikacji wieku nie brała po uwagę sytuacyjnego zróżnicowania wśród członków kohorty (Frankfather 1977, Matthews 1979, Ross 1977, Stephens 1976).

Koncepcja biegu życia

Koncepcję biegu życia (Cain 1964, Clausen 1972, Neugarten, Hagestadt 1976) umieszcza się pośrednio w ramach funkcjonalizmu strukturalnego, ponieważ podnosi się tu problem norm społecznych w kształtowaniu zachowań. Bieg życia nie jest teorią sensu stricte, ale koncepcyjną strukturą służącą prowadzeniu badań i interpretowaniu danych. Kluczowe elementy tej struktury zawierają się w następujących stwierdzeniach:

- 1) starzenie się ma miejsce od urodzin aż po śmierć (w odróżnieniu od innych teorii, które skupiały się wyłącznie na osobach starszych),
- 2) starzenie się dotyczy procesów społecznych, psychologicznych i biologicznych,
- 3) doświadczenie starości jest kształtowane przez czynniki historyczno-kohortowe.

Coraz częściej wskazuje się na wzrastającą instytucjonalizację biegu życia ludzkiego (Dannefer 1987, Kohli 1986, Lawrence 1984). Brak ścisłych powiązań tej koncepcji z teoriami socjologicznymi powoduje dowolność w określaniu, czym jest bieg życia.

Starzenie się w ujęciu teorii wymiany

Teoria wymiany (Blau 1964, Homans 1961) stosuje w badaniach zachowań społecznych model ekonomiczny. Życie społeczne polega na angażowaniu się jednostek w społeczną wymianę. Wchodzenie w interakcje zależy od kalkulacji kosztów i zysków. Jednostki angażują się w interakcje, jeśli te są dla nich opłacalne, i wycofują się z nich, jeśli są zbyt kosztowne. Porządek społeczny istnieje więc jako produkt uboczny maksymalizujących zyski jednostek.

Teorię wymiany G. C. Homansa (1961) i P. M. Blaua (1964) adaptował do sytuacji ludzi starszych J. J. Dowd (1975). Dąży on do wyjaśnienia, dlaczego ludzie starsi skłaniają się ku wycofywaniu z interakcji społecznych. Wskazuje on, że seniorzy mają mniej siły w konfrontacji z osobami młodymi, ponieważ posiadają mniejsze zasoby (tj. niższe dochody, gorsze wykształcenie, słabsze zdrowie). Kontynuowanie interakcji z ludźmi starszymi staje się dla młodszych grup bardziej kosztowne. W rezultacie ludzie starzy zmniejszają swój udział w życiu społecznym. Tylko ci, którzy dysponują niezbędnymi zasobami do podtrzymania relacji z innymi grupami wieku pozostają aktywnie zaangażowani w sprawy społeczne.

Teoria wymiany, skupiając się na bezpośredniej interakcji pomiędzy osobami starszymi i innymi grupami wieku, w badaniach nad starzeniem się dodaje nowy wymiar. Jednakże perspektywy czysto ekonomicznego, racjonalnego modelu są w rzeczywistości ograniczone. Teoria nie zwraca uwagi na jakość relacji wymiany, definiując interakcje społeczne jedynie w kategoriach ilości zainicjowanych interakcji. Godzi się zauważyć, że jednostki rozmaicie postrzegają i rozumieją znaczenie zysków i kosztów w mających miejsce relacjach wymiany.

Interakcjonizm symboliczny

Interakcjonizm symboliczny (Hałas 1998) podkreśla dynamikę i znaczenie procesu interakcji społecznej. Jednostka odbiera siebie przez interpretację reakcji innych na swoje zachowanie. Porządek społeczny jest uwarunkowany znaczeniem, które powstaje w zachodzącej interakcji. Według V. Bengstona na teorie starzenia się: aktywności, społecznej kompetencji/załamania i subkultury wpływ ma do pewnego stopnia symboliczny interakcjonizm.

Teoria aktywności

Teoria aktywności (Cavan, 1962; Cavan, Burgess, Havighurst, Goldhamer 1949; Havighurst, Albrecht 1953; Lemon, Bengtson, Peterson 1972),

w przeciwieństwie do teorii wycofania, wskazuje, że aktywniejsze osoby starsze są bardziej usatysfakcjonowane swoim życiem. Początkowy okres powstawania teorii aktywności (Cavan et al. 1949; Havighurst, Albrecht 1953) nie wiązał ją ze spojrzeniem charakterystycznym dla symbolicznego interakcjonizmu. Jednak późniejsze analizy (Cavan 1962) bardziej bezpośrednio wiązały ją z tym nurtem socjologicznym, kładąc większy nacisk na mającą miejsce społeczną interakcję i jej wpływ na rozwój koncepcji samego siebie wśród ludzi starszych.

To, w jaki sposób postrzegają siebie ludzie starzy, zależy od roli, jaką pełnią, bądź od działań, w które są zaangażowani. Osoby starsze, w celu utrzymania pozytywnego obrazu samego siebie, muszą zastąpić nowymi rolami te, które utraciły wraz z procesem starzenia się. W ten sposób dobre samopoczucie w wieku starszym jest rezultatem wzrastającej aktywności w nowo zdobytych rolach.

Teoria aktywności stanowi uzasadnienie dla głównego założenia, leżącego u podstaw wielu programów interwencyjnych na rzecz ludzi starszych: społeczna aktywność jest korzystna i prowadzi w rezultacie do większej satysfakcji życiowej. W teorii tej zakłada się, że wszystkie osoby starsze potrzebują i dążą do wysokiego poziomu aktywności społecznej, co – zdaniem V. Bengstona – nie uwzględnia znaczenia różnych wariantów aktywności w życiu ludzi starszych, np. aktywności samotniczej (solitarnej).

Teoria społecznych kompetencji i społecznego załamania

Inną aplikacją teorii interakcjonizmu symbolicznego jest teoria społecznych kompetencji i społecznego załamania (Kuypers, Bengtson 1973). Zmierza ona ku wyjaśnieniu zarówno normalnego, jak i budzącego wątpliwości aspektu starzenia się. Perspektywa ta dokonuje zapożyczeń z wielu innych teoretycznych tradycji w tłumaczeniu wzajemnej zależności pomiędzy ludźmi starszymi i ich światem społecznym. Syndrom załamania społecznego odnosi się do procesu, w którym podatna na zranienie psychiczne jednostka otrzymuje negatywne komunikaty ze swojego środowiska społecznego, inkorporowane następnie do wizji samego siebie, co powoduje niebezpieczną spiralę negatywnego sprzężenia zwrotnego. J. A. Kuypers i V. Bengtson (1973) stwierdzają, że spirala negatywnego sprzężenia zwrotnego może mieć miejsce wówczas, gdy osoby starsze stają się podatne na zranienie ze względu na utratę roli albo negatywne stereotypy związane ze starzeniem się czy też doświadczanie kryzysów związanych ze zdrowiem. Prowadzi to do etykietowania osób starszych przez środowisko

społeczne – personel medyczny albo rodzinę – jako zależnych. Następuje wówczas atrofia dawnych kompetencji i kwalifikacji. Jednostka przyjmuje zewnętrzne postrzeganie samego siebie jako osoby chorej albo niekompetentnej. Prowadzi to do eskalacji opisanych wyżej postaw.

Spiralne załamanie kompetencji u starszych osób może być odwrócone poprzez coś, co J. A. Kuypers i V. Bengtson (1973) określają mianem syndromu rekonstrukcji społecznej. Przykładem rozwiązywania tych problemów jest starzejąca się rodzina nieprzygotowana do nagłej zależności starego członka i powstałych w ten sposób problemów opiekuńczych. Tworzy się wiele napięć w kompetencjach rodziny, jak też w zakresie indywidualnych kompetencji. Jednak świadomość natury interakcji jednostka środowisko, które wpływają na poczucie kompetencji, mogą pomóc w określeniu tego, co należy wnieść w funkcjonowanie rodziny w celu udoskonalenia poczucia tych kompetencji. W ten sposób redukuje się również poczucie bezradności odczuwane przez wielu opiekunów.

Teoria subkultury

W tej teorii utrzymuje się (Rose 1964, 1965), że osoby starsze tworzą swoją własną subkulturę. Jest ona wynikiem wykluczenia seniorów z interakcji z innymi grupami wieku, wzrostu interakcji między osobami starszymi oraz wspólnoty ich poglądów i zainteresowań. W ramach subkultury osoby starsze tworzą własne normy i wartości specyficzne dla ich grupy. Wynikiem istnienia tej subkultury może być fakt powstawania w USA takich organizacji jak Szare Pantery czy też Amerykańskie Stowarzyszenie Emerytów (AARP). Jednak inni twierdzą, że osoby starsze nie posiadają obecnie zbyt silnej świadomości grupowej mierzonej na przykład wzorcami zachowań wyborczych, czego przykładem w Polsce może być niezwykle popularna przed laty Partia Emerytów i Rencistów, która jednak poniosła klęskę w wyborach parlamentarnych w 2001 roku.

Chociaż teoria subkultury (Rose 1964, 1965) zawiera elementy funkcjonalizmu, odnosząc się do norm społecznych, jej główną tezą jest jednak twierdzenie, że normy te powstają w wyniku interakcji z innymi. Podkreśla się (Passuth, Bengtson 1988), że symboliczny interakcjonizm jest ważną teorią w badaniu procesu starzenia się, ponieważ koryguje statyczną wizję interakcji spotykaną w podejściu funkcjonalistycznym. W symbolicznym interakcjonizmie jednostkę postrzega się jako bardziej aktywnego uczestnika interakcji społecznej. Jednostka nie tyle wchodzi w nowe role, jak to wskazuje strukturalizm funkcjonalny, ale raczej angażuje się w proces „brania ról”, modelowania swojego zachowania zależnie od reakcji innych.

Natomiast ograniczeniem podejścia badawczego symbolicznego interakcjonizmu jest to, że w przede wszystkim skupia się ono na płaszczyźnie mikroanalizy, brakuje zaś pełnego poznania strukturalnych komponentów zachowania społecznego.

Marksowskie teorie starzenia się: ekonomia polityczna wieku starszego

Spojrzenie marksowskie wskazuje, że społeczna dystrybucja władzy i zasobów jest osadzona w kontekście społecznych relacji produkcji. W istniejącej organizacji sfery ekonomicznej nieliczni mają możliwości partycypacji we władzy i zasobach, podczas gdy wyklucza się większość innych. Zróżnicowane interesy klasowe powodują istniejące napięcia pomiędzy współzawodniczącymi w życiu społecznym frakcjami.

W ostatnim ćwierćwieczu podejście ekonomiczne zaczęto stosować w badaniu wieku starszego. Dla wyjaśnienia sytuacji ludzi starszych skupia się ono na państwie i jego stanowisku wobec ekonomii w społeczeństwie kapitalistycznym (Estes 1979; Olson 1982; Phillipson 1982; Quadagno 1982; Walker 1981). Ekonomisci polityczni utrzymują, że efekty programów społecznych skierowanych ku osobom starszym dają o wiele więcej beneficjów kapitalistom niż samym osobom starszym. Wskazuje się, że rozwój rządowych programów opiekuńczych dla ludzi starszych bardziej wspiera powstawanie nowych służb, rozkręcając w ten sposób ekonomię kapitalistyczną, niż poprawia standard życia ludzi starszych.

Teorie starzenia się w fenomenologii społecznej

Fenomenologia społeczna (Schutz 1967, 1970; Garfinkel 1967) nie interesuje się tym, czy rzeczy są realne, czy nie. Zajmuje się badaniem procesów społecznego konstruowania tych rzeczy. Ponieważ podejście to, podobnie jak symboliczny interakcjonizm, koncentruje się na definicyjnej naturze życia społecznego, fenomenologia społeczna bardziej zajmuje się użyciem języka i wiedzy jako konstytutywnych elementów codziennej rzeczywistości. Stosowana do rozważań nad starzeniem się (Gubrium, Buckholdt 1977; Hochschild 1973, 1976), bada pojawiające się sytuacyjne i konstytutywne cechy doświadczeń związanych ze starzeniem się. Krytykuje przy tym badania pozytywistyczne, które nie biorą pod uwagę zależnych od sytuacji znaczeń nadawanych zjawisku przez uczestników.

Fenomenologia społeczna włączyła badania nad społeczną konstrukcją sytuacji w życiu codziennym do analiz doświadczenia starzenia się. Jednocześnie, podobnie jak symboliczny interakcjonizm, w podejściu feno-

menologicznym podkreśla się procesy mikrospołeczne, natomiast traci się z pola widzenia cechy strukturalne życia społecznego.

Teorie starzenia się z prespektywy psychologicznej

J. Schroots wyróżnia dwie kategorie w badaniach nad starością: starość i wiek (kalendarzowy). Psychologia starości, czy też ludzi starych, koncentruje się na ich zachowaniach. Oparta na stadiach życia perspektywa prezentuje podejście tematyczne (np. badanie problemów związanych z chorobą Alzheimera, emeryturą, wdowieństwem itd.). Psychologia wieku bada zróżnicowanie w zachowaniu w zależności od wieku, porównując grupy ludzi w różnym wieku w badaniach poprzecznych. Najcenniejsze badania skupiają się na przyczynach i konsekwencjach procesu związanego z zachodzącymi wraz z wiekiem zmianami i ich zróżnicowaniem. Wiek i starość łączą się ze sobą w dynamicznej kategorii starzenia się. Stąd psychologia starzenia się bada wzorce zmian w zachowaniu, stosując procedury longitudinalne.

Będące przedmiotem niniejszych rozważań główne teorie psychologiczne starzenia się będą prezentowane w porządku chronologicznym. Od teorii klasycznych przez współczesne aż do najnowszych.

Klasyczne teorie

Zadania rozwojowe – teoria aktywności

W 1948 roku R. J. Havighurst opublikował swoją pracę o koncepcji zadań rozwojowych w perspektywie przestrzeni życia. Zadania rozwojowe powstają w określonej fazie życia jednostki. Mają one podłoże biologiczne (dojrzewanie fizyczne), psychologiczne (aspiracje albo wartości) i kulturowe (oczekiwania społeczne). Pomyślnie rozwiązanie jednego zadania prowadzi do zadowolenia i sukcesu w rozwiązywaniu kolejnych zadań, podczas gdy niepowodzenie rodzi niezadowolenie jednostki, dezaprobatę społeczną i trudności na przyszłość. R. J. Havighurst wyróżnia sześć stadiów rozwojowych, wraz z określonymi dla każdego z nich zadaniami: niemowlęstwo i wczesne dzieciństwo, środkowe dzieciństwo, dorastanie, wczesną dorosłość, wiek średni i późną dojrzałość (powyżej 60 roku życia). Na zadania rozwojowe późnej dojrzałości składają się: a) radzenie sobie ze zmianami fizycznymi spowodowanymi starzeniem się; b) skierowanie energii ku nowym rolom i działaniom, c) akceptacja własnego życia, d) wyrabianie w sobie spojrzenia na problem śmierci. Koncepcja zadań

rozwojowych została później określona mianem teorii aktywności w opozycji do teorii wycofania.

Psychospołeczna teoria rozwoju osobowości

Praca „Childhood and Society” publikowana w 1950 roku okazało się wielkim wkładem E. Eriksona w zrozumienie rozwoju osobowości w przestrzeni życia. E. Erikson sformułował psychologiczną teorię ośmiu stadiów rozwojowych, każde ze swoim własnym charakterystycznym kryzysem, który powstawał na bazie konfliktu między dwoma opozycyjnymi tendencjami. Zadanie rozwojowe każdej z faz wieku zmienia się w konflikt, który wymaga integracji potrzeb osobistych z oczekiwaniami społecznymi. Pomysłne rozwiązanie każdego konfliktu prowadzi do rozwoju. Niepowodzenie zaś rozwój ten hamuje. Interesujące z gerontologicznego punktu widzenia ostatnie stadium życia, czyli starość, odnosi się do opozycyjnych tendencji: „integracja kontra rozpacz”. Życie jest odbierane jako sensowne albo znaczone poczuciem rozpacz i pozbawione sensu. Dążenie i osiągnięcie integracji może prowadzić do osiągnięcia mądrości.

Fazy życia, wg E. Eriksona, i ich odpowiednie stadia rozwoju, przeciwstawne trendy i potencjalne zalety przedstawiają się następująco:

- 1) niemowlęstwo: 0-1 rok, zaufanie vs. brak zaufania/nadzieja,
- 2) wczesne dzieciństwo: 1-6 lat, autonomia vs. wstyd i z wątpienie/chęć,
- 3) wiek zabawy: 6-10 lat, inicjatywa vs. poczucie winy/cel (zamiar),
- 4) wiek szkolny: 10-14 lat, przedsiębiorczość vs. poczucie niższości/kompetencja,
- 5) dorastanie: 14-20 lat , tożsamość vs. rozproszenie ról/zaufanie,
- 6) wczesna dorosłość: 20-35 lat, intymność vs. izolacja/miłość,
- 7) dojrzałość 35-65 lat, produktywność vs. stagnacja/opieka,
- 8) starość: 65+ lat, integracja vs. rozpacz/mądrość.

E. Erikson widzi rozwój jako funkcję zarówno wskaźników indywidualnych, jak i kulturowych, stąd określenie tej koncepcji jako psychospołecznej teorii rozwoju osobowości. Wcześniejsze stadia są definiowane dokładniej, chociaż okres adolescencji zawiera tylko jedną czwartą przestrzeni życia. Natomiast rozciągający się aż do kresu życia okres postadolescencyjny składa się tylko z trzech spośród ośmiu stadiów. Ale właśnie tu mamy do czynienia z wzrastającym psychospołecznym zróżnicowaniem: zadania rozwojowe okresu niemowlęstwa są stosunkowo uniwersalne, natomiast zadania rozwojowe w późnym wieku zależą zarówno od ogólnych reguł, jak i osobistych doświadczeń.

W pośmiertnej, rozszerzonej wersji wcześniejszej pracy E. Eriksona „The life cycle completed” (Erikson 1998) jego żona i współpracownik, Joan, posunęła teorię o krok dalej i dodała nowe, dziewiąte stadium. Uważa ona, że możliwy jest rozwój w późnym wieku, któremu towarzyszy satysfakcja życiowa.

W dziewiątym stadium rozwojowym rozwiązania poprzednich kryzysów konfrontowane są z procesem starzenia się. W pierwszym stadium zaufanie kontra brak zaufania, na przykład, syntoniczny element (tj. zaufanie) stanowi wsparcie potencjału rozwojowego, w którym dziecko rozwija siłę ego ku zaufaniu – jeśli stadium jest pozytywnie rozwiązane. W późnym wieku, wraz ze wzrastającą świadomością zmian psychicznych i fizycznych, na skutek wzrastających deficytów osoby starsze mogą tracić ufność w swoją zdolność utrzymania niezależności i w ten sposób powstaje kryzys zawierający te same cechy.

W odniesieniu do ósmego stadium kryzysu ego: integracja kontra rozpacz, J. Erikson pisze, że trudności, którym stawiają czoła jednostki w osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych latach życia, zawierają ciągłą batalię z elementem dystonicznym. Codziennie następuje konfrontacja z rozpaczą. Gdyby osoby starsze mogły poradzić sobie z elementami utrudniającymi współżycie z otoczeniem, obecnymi w ich doświadczeniu życiowym, w dziewiątym stadium mogłyby dążyć ku gerotranscendencji.

Teoria duplikatu

J. E. Birren (1960) zaprezentował ogólną teorię starzenia się jako duplikat rozwoju. Twierdzi on, że istnieją ukryte struktury zachowania, przenieszone z wcześniejszych doświadczeń, które wchodzi w interakcje z obecną sytuacją. Starzenie się jest widziane jako transformacja biologicznego i behawioralnego rozwoju organizmu, wyrażonego na zasadzie duplikatu w zmiennych ekologicznie kontekstach.

Obserwacje osób starszych wskazują, że istnieje pewien wzorzec zmian mających miejsce w późnym wieku, które nie są jedynie konsekwencjami przeżytych wydarzeń. Teoria duplikatu J. E. Birrena stwierdza, że porządek bazujący na biologii w charakterystyce późnego wieku musi powstawać w połączeniu z duplikatem charakterystyk rozwoju, które były przedmiotem selekcji.

Teoria wycofania/aktywności

Pojęcie wycofania odnosi się do rezygnacji z przeszłych ról i działań. Wychodząc z założenia, że ludzie, którzy osiągnęli wiek średni, zaczynają kierować się ku swemu wnętrzu, E. Cumming i W. E. Henry (1961) tworzą teorię przyjmującą ten psychiczny proces jako zasadniczą przyczynę wycofywania się z ról i aktywności społecznych oraz wzrastającą troskę o swoje ja. Zmniejsza to w konsekwencji emocjonalne zaangażowanie na rzecz innych. Teoria ta była krytykowana za przyjęcie założenia, iż wycofanie jest postawą powszechną i normalną. Chociaż w tej teorii starano się tłumaczyć psychologiczny i społeczny proces starzenia się, to jednak nie dostrzegano znacznej liczby ludzi starych, którzy nie wykazują utraty zainteresowania życiem i nie wycofują się ze społeczeństwa.

Teoria wycofania przyczyniła się do rozwoju opozycyjnej wizji mianowicie teorii aktywności, która opiera się na koncepcji zadań rozwojowych. Według jej głównego promotora, R. J. Havighursta, w celu utrzymania pozytywnego obrazu samego siebie osoby starsze muszą zastępować nowymi rolami te, które tracą na starość. W teorii aktywności prezentuje się bardziej realistyczne spojrzenia na ludzi starych. Jednak trzeba zauważyć, że te twierdzenia są nieco wątpliwe w odniesieniu do okresu późnej starości.

Teoria osobowości w procesie starzenia się i w starości

W 1968 roku B. L. Neugarten opublikowała klasyczny zbiór artykułów „Middle Age and Aging” w perspektywie cyklu życia. Zaczynając od studiów mających początek w latach pięćdziesiątych, B. L. Neugarten i współpracownicy opisali cykl życia w kategoriach dwóch akcentów teoretycznych. Pierwszy to badania wydarzeń dotyczących zmian w życiu i roli jednostek. Wydarzenia w życiu, takie jak małżeństwo, rodzicielstwo albo emerytura są określone normatywnie. Prowadzą one do zmian w koncepcji samego siebie i tożsamości. Metaforycznie rzecz ujmując – jednostki internalizują „zegar społeczny”, a normy wieku działają jako impulsy i hamulce zachowań w przestrzeni życia. Tym niemniej wydarzenia nieoczekiwane, czyli nienormatywne (np. wypadek samochodowy), mogą mieć również konsekwencje rozwojowe.

Drugie miejsce akcentowane w badaniach, to typy osobowości jako predykatory pomyślnego starzenia się. Starzejące się osoby w różny sposób radzą sobie ze stresami życiowymi czy też dopasowują się do zmian w ich sytuacji życiowej. B. L. Neugarten wyróżnia osiem różnych wzorców starzenia się: typ reorganizatora, typ skupiony, typ niezaangażowany, typ trzymający się, kurczący się, szukający wsparcia, apatyczny i zdezorgani-

zowany (zob. Halicka 2004 s. 339-340). Krótko mówiąc, starość jest widziana jako proces adaptacji, w którym kluczowym elementem jest osobowość. Starzejąca się jednostka nie tylko odgrywa aktywną rolę w adaptacji do pojawiających się z czasem zmian biologicznych i społecznych, ale też tworzy wzorce życia, które mogą dać większe zaangażowanie i satysfakcję życiową.

Poznawcza teoria osobowości i starzenia się

Twórcą poznawczej teorii starzejącej się osobowości jest H. Thomae (1970). Jego zamysł polegał na zintegrowaniu rozmaitych perspektyw. Skupił się szczególnie na psychodynamice starzenia się. Centralną kategorią w jego teorii jest percepcja; postrzeganie sytuacji i postrzeganie siebie. H. Thomae uważa, że zmiana zachowania nie jest wynikiem zmian obiektywnych, ale raczej subiektywnego postrzegania tych zmian. Są one postrzegane i oceniane w kontekście dominujących zainteresowań i oczekiwań starzejącej się osoby. Zaadaptowanie się do związanych z wiekiem zmian zależy od utrzymania i restrukturyzowania równowagi między systemem poznawczym a motywacyjnym, tj. równowagi między akceptacją kogoś jako starego, bądź odrzuceniem takiego odbioru. H. Thomae twierdzi, że jest to jedno z zadań rozwojowych starzejącej się osoby.

Współczesne teorie

Rozwój w przestrzeni życia a starzenie się

Od początku lat osiemdziesiątych P. B. Baltes i jego współpracownicy prowadzili szereg badań nad procesem rozwoju psychicznego i starzeniem się z perspektywy przestrzeni życia. Zgodnie z tradycją psychologii rozwoju w przestrzeni życia rozwój i starzenie się są postrzegane jako synonimy zmian w postawie. Wychodząc z tych badań P. B. Baltes (1990), stworzył teoretyczną strukturę siedmiu propozycji dotyczących natury starzenia się człowieka:

1. Istnieją główne różnice między starzeniem się normalnym, patologicznym i optymalnym, definiowanym później jako starzenie się pod wpływem wzmocnionego rozwoju i w przyjaznych starości warunkach środowiskowych.

2. Przebieg starzenia się wskazuje na jego mocno zindywidualizowaną zmienność.

3. Istnieją znaczne ukryte rezerwy pojemności w starości.

4. Z procesem starzenia się wiąże się utrata możliwości adaptacyjnych.

5. Wiedza indywidualna i społeczna (inteligencja skryształizowana) wzbogaca umysł i może kompensować malejącą z wraz z wiekiem inteligencję płynną.

6. Balans między zyskami i stratami staje się wraz z wiekiem coraz bardziej negatywny.

7. Ja (self) w wieku starszym pozostaje nadal elastyczne, co umożliwia radzenie sobie i utrzymanie integralności.

W oparciu o te propozycje opracowany został model pomyślnego starzenia się, określane jako selektywna optymalizacja z kompensacją (Baltes, Baltes 1989). Model ten skupia się wokół umiejętności zarządzania zyskami i stratami, to znaczy ogólnym procesem adaptacji składającym się z trzech elementów wchodzących ze sobą w interakcje. Po pierwsze, istnieje element selekcji, który odnosi się do wzrastających ograniczeń z powodu związanej z wiekiem utraty potencjału adaptacyjnego. Po drugie, element optymalizacji odzwierciedlający spojrzenie, że ludzie angażują się w działania, aby wzbogacić i powiększyć ogólne rezerwy i maksymalizować wybrane przez nich obszary życia i towarzyszące temu formy zachowań. Trzeci element – kompensacja – wynika, podobnie jak selekcja, z ograniczeń adaptacyjnych. Działa to wówczas, gdy traczone są albo zredukowane specyficzne sprawności poniżej standardu wymaganego dla właściwego funkcjonowania.

Osobowość i starzenie się

Badania dotyczące osobowości i starzenia się traktują osobowość jako ustalone, charakterystyczne dyspozycje, które określają styl emocjonalny, interpersonalny oparty na doświadczeniu, styl postaw i motywacji. Można tu wyróżnić dwie tradycje teoretyczne: model cech i model stadiów rozwoju. W obydwu tradycjach jako zasadnicze pozostaje pytanie: do jakiego stopnia procesy starzenia się same z siebie są odpowiedzialne za zmianę osobowości?

Badania longitudinalne cech osobowości wskazują zgodnie niezmienną strukturalną osobowości w czasie. Z badań longitudinalnych P. Costy i R. McCrae (1988) – typowych przedstawicieli teorii modelu cech – wyniknęły, przy użyciu różnych podejść, te same główne wskaźniki (neurotyzm, ekstrawersja, otwartość na doświadczenia, zgodność, sumienność). Posługując się teorią pięcioczynnikową podkreślają oni (McCrae, Costa 2005), że ludzie w większości pozostają tacy sami, jeśli chodzi o dyspozycje bazowe i wykazują w wysokim stopniu stabilność osobowości, szczególnie podczas drugiej połowy ich życia.

Mimo niewielkiej ilości badań na ten temat, wzrasta świadomość, że cechy osobowości mają tendencje do utrzymywania trwałości wraz z wiekiem, podczas gdy kluczowe aspekty ja (self), takie jak cele, wartości, style radzenia sobie i poczucie kontroli, podlegają zmianie.

Teoretyczne modele rozwoju dorosłej osobowości stanowią również ważną rolę w badaniach nad osobowością i starzeniem się. W dwóch teoriach, E. Eriksona i D. Levinsona, przedstawione są stadia rozwojowe, poza okresami wczesnej dorosłości. Koncepcja E. Eriksona została omówiona wcześniej.

W teorii rozwoju osobowości D. Levinsona (1978) (opartej na serii wywiadów pogłębionych z 40 mężczyznami) struktura życia każdego człowieka to uporządkowane sekwencje okresów, które zmieniają się pomiędzy stałymi fazami i fazami przejściowymi stanowiącymi przełomowe punkty w życiu. Po przejściu przez młodość (17-22 lata) człowiek wkracza w dorosłość, podzieloną na trzy główne okresy: wczesna dorosłość (17-45 lat), środkowa dorosłość (40-65 lat) i późna dorosłość (po 60 roku życia). Okresy te zachodzą na siebie, ponieważ łączą je 5-letnie okresy przejściowe. Czas i długość każdego okresu i rozwój, jaki w nim ma miejsce, zmienia się w zależności od człowieka oraz od warunków jego życia: biologicznych, psychicznych i społecznych.

Teorie najnowsze

Gerotranscendencja

We wczesnych pracach C. G. Jung (1985) twierdził, że znaczenie i cele wieku starszego są zupełnie różne od celów wieku średniego. W pierwszej części życia celem jest poznanie społeczeństwa i socjalizacja, podczas gdy celem wieku starszego jest poznanie siebie i kolektywnej nieświadomości. Można to rozumieć jako transcendentalną zmianę definicji rzeczywistości.

Stało się to punktem wyjścia dla L. Tornstama (1989) do tworzenia teorii gerotranscendencji. W swej teorii Tornstam wskazuje, że wraz ze starzeniem się wzrasta stopień transcendencji. Proces ten jest wewnętrzny, ale modyfikowany przez specyficzne wzory kulturowe. Może na przykład być przyspieszany przez kryzys życiowy, po którym jednostka całkowicie restrukturyzuje swoje widzenie świata. Może też być opóźniany na przykład przez elementy kultury. Badania wskazują na trzy wymiary gerotranscendencji: płaszczyznę kosmiczną, własną osobę (ja) oraz relacje społeczne i indywidualne.

Płaszczyzna kosmiczna akcentuje zmiany w postrzeganiu czasu i przestrzeni oraz przekraczanie granicy między przeszłością a teraźniejszością. Wzrasta również poczucie więzi z wcześniejszymi generacjami, pojawia się nowa relacja między rozumieniem życia i śmierci oraz akceptacja tajemniczego, niemożliwego do wyjaśnienia wymiaru życia.

Zmiany dotyczące własnego ja obejmują odkrycie nowego aspektu własnego ja zawierającego zarówno dobro, jak i zło. Maleje dążność do zyskania osobistego uznania oraz rozwija się „transcendencja ciała”, polegająca na trosce o nie, ale bez obsesji na jego punkcie. Człowiek staje się mniej egoistyczny, a bardziej skłonny do altruizmu. Powraca myślami do dzieciństwa i przekształca je, zdając sobie zarazem sprawę, że wydarzenia jego życia, jak elementy układanki, stanowią części całości.

Występują również zmiany na płaszczyźnie relacji społecznych i indywidualnych. Powierzchnowe kontakty traktowane są bardziej selektywnie i pojawia się potrzeba samotności. Coraz bardziej dostrzega się różnicę między ja a pełnią rolę. Następuje emancypacja prostoduszności, która stanowi składnik mądrości. Człowiek wyzwala się z paraliżującej troski o własny dobrobyt. Pojawia się niechęć do tworzenia prostego dualizmu dobro i zło, co przejawia się w powstrzymywaniu się od wydawania wyroków i doradzania (Tornstam 1989).

Teoria gerotranscendencji przypomina jedną z klasycznych koncepcji, a mianowicie teorię wycofania, ale różni się od niej w wielu aspektach. Gerotranscendencja zakłada redefinicję rzeczywistości, podczas gdy teoria wycofania – zwrócenie się ku wnętrzu. Gerotranscendencja obejmuje więc większy zakres społecznej aktywności (z występującą jednocześnie potrzebą samotnego filozofowania), podczas gdy omawiana klasyczna teoria – tylko społeczne wycofanie. A zatem gerotranscendencja jest perspektywą bardziej ofensywną, podczas gdy w teorii wycofania zakłada się strategię defensywną. Nie ulega jednak wątpliwości, że koncepcja L. Tornstama nawiązuje wprost do teorii wycofania i stanowi jej uwspółcześnioną wersję.

Zakończenie

Starzenie się jest procesem jednostkowym i społecznym, dlatego wymaga interdyscyplinarnego podejścia. Zaprezentowane powyżej teorie socjologiczne i psychologiczne ukazują tylko pewien aspekt starzenia się. Proces ten odbywa się w określonym kontekście, stąd, oprócz analiz podstawowego zjawiska, wzrasta znaczenie badania cech kontekstualnych to-

warzyszących starzeniu się. Chodzi tu o spojrzenie historyczne, polityczne, ekonomiczne, pedagogiczne itd. Gerontologia jest dziedziną, której przedmiotem jest starzenie się i starość. Cechuje ją – jak już wspomniano wyżej – interdyscyplinarność, dlatego anachroniczne i niebezpieczne wydają się zarzuty stawiane czasami przez przedstawicieli niektórych nauk (częściej artykułowane ustnie niż w formie pisemnej) o zawłaszczaniu obszaru badań.

Bibliografia:

Baltes P. B.: (1990), *Entwicklungspsychologie der Lebensspanne: theoretische Leit-sätze. Psychologische Rundschau*, vol. 41, s. 1-24.

Baltes P. P., Baltes M. M.: (1989), *Optimierung durch Selektion und Kompensation: Ein psychologisches Modell erfolgreichen Altern. Zeitschrift für Pädagogik*, vol. 35, s. 85-105.

Bengston V. L., Parrott T. M., Burgess E. O.: (1996), *Progress and pitfalls in gerontological theorizing. The Gerontologist*, vol. 36, s. 768-72.

Birren J. E.: (1960), *Behavioral theories of aging. W: Aging: Some social and biological aspects. N. W. Shock, [ed.]. Washington: American Association for the Advancement of Science.*

Blau P. M.: (1964), *Exchange and power in social life. New York: Wiley.*

Bois J-P.: (1996), *Historia starości: od Montaigne'a do pierwszych emerytur. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen Wyd. Marabut.*

Cain L.: (1964). *Life course and social structure, W: Handbook of modern sociology. R. Faris, [ed.]. Chicago: Rand McNally, s. 272-309.*

Cavan R. S.: (1962), *Self and role in adjustment during old age. W: Human behavior and social processes. A. Rose, [ed.]. Boston: Houghton Mifflin.*

Cavan R. S., Burgess E. W., Havighurst R. J., Goldhamer H.: (1949), *Personal adjustment in old age. Chicago: Science Research Associates.*

Clausen J.: (1972). *The life course of individuals. W: Aging and society, vol. 3: A sociology of age stratification. M. Riley, M. Johnson, A. Foner, [eds.]. New York: Russell Sage Foundation, s. 457-514.*

Costa P. T., McCrea R. R.: (1988), *Personality in adulthood: A six-year longitudinal study of self-reports and spouse ratings on the NEO Personality Inventory. Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 54, s. 853-863.

Cowgill D. O.: (1974), *Aging and modernization: A revision of the theory. W: Late life. J. F. Gubrium, [ed.]. Springfield: Charles C Thomas, s. 123-146.*

Cowgill D. O., Holmes L. D.: (1972), *Aging and modernization. New York: Appleton-Century-Crofts.*

Cumming E., Henry W. E.: (1961), *Growing old: The process of disengagement*. New York: Basic Books.

Dannefer D.: (1987), Aging as intracohort differentiation: Accentuation, the Matthew Effect and the life course. *Sociological Forum*, vol. 1, s. 8-23.

Dowd J. J.: (1975), Aging as exchange: A preface to theory. *Journal of Gerontology*, vol. 30, s. 584-594.

Erikson, E. H.: (1950), *Childhood and society*. New York: Norton. (Wyd. pol.: *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Rebis 1997)

Erikson E. H.: (1998), *The life cycle completed*. Extended version with new chapters on the ninth stage by Joan. M. Erikson. New York: Norton.

Estes C. L.: (1979), *The aging enterprise*. San Francisco: Jossey-Bass.

Frankfather D.: (1977), *The aged in the community*. New York: Praeger.

Garfinkel H.: (1967), *Studies in ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Gubrium J. F., Buckholdt D. R.: (1977), *Toward maturity: The social processing of human development*. San Francisco: Jossey-Bass.

Halicka M.: (2004), *Satysfakcja życiowa ludzi starych*. Białystok: Akademia Medyczna.

Hałas E.: (1998), *Interakcjonizm symboliczny*, W: *Ecyklopedia socjologii*, t. 1. Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 353-357.

Havighurst R. J.: (1948), *Developmental tasks and education*. Chicago: The University of Chicago Press.

Havighurst R. J., Albrecht R.: (1953), *Older people*. New York: Longmans, Green.

Hendricks, J.: (1996), The search for new solution. *The Gerontologist*, vol. 36, s. 141-144.

Hochschild A.: (1973), *The unexpected community*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Hochschild A.: (1975), *Disengagement theory: A critique and proposal*. *American Sociological Review*, vol. 40, s. 553-569.

Homans G. C.: (1961), *Social behavior: Its elementary forms*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Jung C. G.: (1985), *Gesammelte Werke*, Bd. 8: *Die Dynamik des Unbewussten*. Olten.

Kohli M.: (1986), *The world we forgot: An historical review of the life course*, W: *Later life: The social psychology of aging*. V. W. Marshall, [ed.]. Beverly Hills: Sage Publications, s. 271-303

Kuyppers J. A., Bengtson V. L.: (1973), Social breakdown and competence: A model of normal aging. *Human Development*, vol. 16, s. 181-201.

Lawrence B.: (1984), Age grading: The implicit organizational timetable. *Journal of Occupational Behavior*, vol. 5, s. 23-35.

Lemon B. W., Bengtson V. L., Peterson J. A.: (1972), An exploration of the activity theory of aging: Activity types and life satisfaction among in-movers to a retirement community. *Journal of Gerontology*, vol. 27, s. 511-523.

- Levinson D. J.: (1978), *The seasons of a man's life*. New York: Knopf.
- Maddox, G.: (1964), Disengagement theory: A critical evaluation. *The Gerontologist*, vol. 4, s. 80-82.
- Marciszewski W.: (2004), *Metodologia nauk społecznych*. <http://www.calculemus.org/lect/LogMet04/akt-met04/index.html> [dostęp: 20 maja 2006].
- Matthews S. H.: (1979), *Social world of old women*. Beverly Hills: Sage.
- McCrae R. R., Costa P. T.: (2005), *Osobowość dorosłego człowieka*. Kraków: Wyd. WAM.
- Minois G.: (1995), *Historia starości: od antyku do renesansu*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen Wyd. Marabut.
- Neugarten B. L., [ed.]: (1968), *Middle age and aging: a reader in social psychology*. Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Neugarten B. L., Hagestad G. O.: (1976), Age and the life course. W: *Handbook of aging and the social sciences*. R. Binstock, E. Shanas, [eds.]. New York: Van Nostrand Reinhold, s. 35-55.
- Olson L. K.: (1982), *The political economy of aging*. New York: Columbia University Press.
- Palmore, E. B.: (1968), The effects of aging on activities and attitudes. *The Gerontologist*, vol. 8, s. 259-263.
- Passuth P. M., Bengston V. L.: (1998) *Sociological Theories of Aging: Current Perspectives and Future Directions*. W: *Emergent Theories of Aging*. J. E. Birren, V. L. Bengston, [ed.]. New York: Springer Publishing Company, s. 333-355.
- Phillipson C.: (1982), *Capitalism and the construction of old age*. London: Macmillan.
- Piotrowski J.: (1973), *Miejsce człowieka starego w rodzinie i społeczeństwie*. Warszawa: PWN.
- Quadagno J. S.: (1982), *Aging in early industrial society*. New York: Academic Press.
- Rembowski J.: (1984), *Psychologiczne problemy starzenia się człowieka*. Warszawa: PWN.
- Riley M. W.: (1971), Social gerontology and the age stratification of society. *The Gerontologist*, vol. 11, s. 79-87.
- Riley M. W.: (1987), On the significance of age in sociology. *American Sociological Review*, vol. 52, s. 1-14.
- Riley M. W., Johnson M., Foner A.: (1972), *Aging and society*, vol. 3: *A sociology of age stratification*. New York: Russell Sage Foundation.
- Rose A. M.: (1964), A current theoretical issue in social gerontology. *The Gerontologist*, vol. 4, s. 46-50.
- Rose A. M.: (1965), The subculture of aging: A framework for research in social gerontology. W: *Older people and their social world*. A. M. Rose, W. A. Peterson, [ed.]. Philadelphia: F. A. Davis, s. 3-16.

- Ross J.: (1977), *Old people, new lives*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schroots J. J.: (1996a), *Theories of Aging: Psychological*. *Encyclopedia of Gerontology*, vol. 2, s. 557-567.
- Schroots J. J.: (1996b), *Theoretical development in the psychology of aging*. *Gerontologist*, vol. 36, s. 742-748.
- Schutz A.: (1967), *The phenomenology of the social world*. Evanston: Northwestern University Press.
- Schutz A.: (1970), *On phenomenology and social relations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Stephens J.: (1976), *Loners, losers, and lovers*. Seattle: University of Washington Press.
- Susułowska M.: (1975), *Problematyka i osiągnięcia psychologii gerontologicznej*. W: *Starzenie się i starość w badaniach gerontologicznych w Polsce*. J. Piotrowski, [red.]. Warszawa-Wrocław, s. 36-51.
- Susułowska M.: (1989), *Psychologia starzenia się i starości*. Warszawa: PWN
- Synak B.: (1999), *Ludzie starzy*. W: *Encyklopedia socjologii*, t. 2. Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 144-149.
- Thomae H.: (1970), *Theory of aging and cognitive theory of personality*. *Human Development*, vol. 13, s. 1-16.
- Tibbits C.: (1960), *Handbook of social gerontology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tornstam L.: (1989), *Gerotranscendence: a reformulation of the disengagement theory*. *Aging: Clinical and Experimental Research*, vol. 1, s. 55-63.
- Tryfan B.: (1993), *Wiejska starość w Europie*. Warszawa: PAN.
- Walker A.: (1981), *Towards a political economy of old age*. *Aging and Society*, vol. 1, s. 71-94.
- Zych A. A.: (1995), *Człowiek wobec starości*. Warszawa: Interart.
- Zych A. A.: (2005), *The Living Situations of Elderly Americans of Polish Descent in Chicago*. Wrocław: Wyd. Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP.